

N. HORVÁTH BÉLA

A „renegát”

József Attila és a fasiszta kommunizmus

A Szép Szó 1936. októberi számában jelent meg József Attila *Világosítsd föl* című verse. Benne az elhíresült sorokkal: „És vigasztald meg, ha vigasz / a gyermeknek, hogy így igaz. / Talán dűnnyöjj egy új mesét, / fasiszta kommunizmusét – / mivelhogy rend kell a világba, / a rend pedig arravaló, / hogy ne legyen a gyerek hiába / s ne legyen szabad, ami jó.”

A vers keletkezésekor költő már túl van mozgalmi korszakán. Otthagytta a kommunistákat, visszatért a kommunizmusért elhagyott liberalizmushoz és liberális barátaihoz. Túl van a nemzetiszocializmus leírta rövid intervallumon és intermezzón (1933) is, amikor is egy korábbi korszakához, a barthás mozgalom eszmeiségéhez talált vissza (1929–1931 és 1932–1933). 1935-ben a Szép Szó liberális gondolatvilágában az új szocializmus eszménye mellett szállt síkra, míg eljutott 1936-ban a kommunizmust fasizmussal rokonító – vagy azonosító – kijelentéséig.

A verset először alaposan elemző Bókay Antal részletesebben szól a szövegben a fasiszta kommunizmussal azonosított rendről, annak minősítéséről, definiálásáról azonban nem: „A versben leírt »rend« – nyilvánvalóan a poétika metaforikájával érzékeltetett – antihumanizmusa a gyerekekre és a szabadságra fókuszálva jelenik meg. A szükségszerű, nyomasztó objektivitással szemben az ember kicsivé, védtelenné, gyermekké válik. Az emberi lét korlátozottságát ket-tős módszerrel – képi és fogalmi síkon is – ábrázolja. A képi sík szereplője, a gyerek, a negatív rend hatására nem önmagáért van, hanem tőle, az embertől idegen célok megvalósítására kényszerül, nincs „hiába», élettevékenységét, lényegét csak eszközzé teszi egzisztenciája számára (Marx). Fogalmi szinten pedig úgy jelenik meg, hogy ebben a rendben semmiképpen sem lehetséges az emberi, nembeli fejlődés irányában fekvőnek, a »jó«-nak az elérése. A »szabad« éppen az embertelen irányába mutat.”¹ Látnivaló, ebben a versben és ezen a szöveghelyen a „gyermek” nem a jellegzetes József Attila-i motívum szemantikai, poétikai hordozója, hanem az ember nembeliségének, szabadságának és szabad szexualitásának megnyilvánulása, eredménye. A „rend” a gyereknemzés szabadságát tiltó, gátló antihumanizmusát egyértelművé teszi az ember ugyancsak nembeliségét kitöltő „szabad” és „jó” tiltása. Azaz a nembeliség és a személyiség kiteljesedése és a lét általános élvezete, jósága korlátozódik. Hisz a gyereknemzés, az ember önreprodukciója valóban „jó”, mind etikumát, mind fiziológiáját tekintve. József Attila a „szabadság”, „jóság” filozófiai fogalmát mint az emberi társadalom, kultúra összetartozó attribútumait, építőelemeit – lírikusként érhetően – a gyermek és a hozzátapadó szexualitás manipulatív tiltásaként írja le, a kommunizmust jellemezve. A jellemzés pedig definitív: a kommunizmus azonos a fasizmussal.

József Attila ezeket a szavakat 1936-ban fogalmazza, még előtte a kommunizmus és a fasizmus szörnyű emberi tapasztalatainak. Azzal együtt is, hogy tájékozódott a Szovjetunióban zajló történetekről, amint azt a *Szocializmus bölcselete* (1934) egyik helye mutatja: „Már olvastunk híradásokat arról, hogy finom ame-

rikai traktorok milyen hamar mentek tönkre a szovjet használatban. Lenin azt mondta: »Szovjet hatalom plusz villamosítás, ez a szocializmus.« Ha ilyen egyszerű volna a dolog!”² József Attila ebben a tanulmányában a „bolsevizmust” kritizálja, annak autokráciáját, voluntarizmusát. Egy 1936-37-ben keletkezett fogalmazványon a Vezért is ironizálja és kritizálja, a történelmi materializmus történelmi tévedését érzékeltetve, amely hozzásegítette a nácikat hatalmukhoz: „A másik furcsa változat meg éppen Staliné, aki e kérdés kapcsán gúnyolódik a németországi szociáldemokratákon, mondván: »Persze bűnösök a termelő erők«. Csodálatos, hogy valaki, aki történelmi materialistának nevezi magát, egyáltalában bűnöst keres!”³

József Attila gondolkodói alkata az értelmiség azon intranzigenciáját képviselte, amely önálló gondolkodói teljesítményével folyamatosan értelmezte, kritizálta azokat a tételeket, filozófiákat is, amelyek számára elfogadhatóak voltak, s nemcsak azokat, amelyeket valamilyen szempontból idegennek érzett. Ez történt a kommunizmus filozófiája esetében is. Érdeemes tehát végigkövetni a folyamatot (ha terjedelmi okok miatt röviden is), hogyan jutott el a hithű kommunista József Attila odáig, hogy elutasítsa a „megvalósult” kommunizmust. Hogyan jut el egy értelmiségi addig, hogy „renegáttá” váljon, ahogy József Attilát mozgalmi elvtársai stigmatizálták?

József Attila 1930 nyarán csatlakozott a Kommunisták Magyarországi Pártjához. Aktív, mozgalmi életet élt, amit így mutat be egyik levelében: „Én több mint egy esztendeje tevékeny tagja vagyok az illegális KMP-nek, mint párttag kezdetben röpirat stencileket gépeltem, ma hét szemináriumom van, és vasárnaponként százak előtt tartok a szabadban előadásokat. Én nem Moszkvában a proletárdiktatúra 14. évében szájalok tehetségtelenül, hanem Budapesten az ellenforradalom 12. évében dolgozom eléggé eredményesen.”⁴ Képezte magát, nagyrészt eredetiben olvasta Marxot és nemcsak a *Das Kapitalt*,⁵ hanem a fiatal Marx fő művének tekintett *Gazdasági-filozófia kéziratok 1844-ből* című munkát is. Ez utóbbi nagyobb hatással van rá, mint *A tőke*. Az *Ökonomisch-philosophische Manuscripte* biologizmusa, Marxnak a reprodukciós elmélete erősíthette József Attila közeledését a freudizmushoz, illetve a freudomarxizmushoz.

A költő azonban nem volt elég jó a szektáriánus kommunista mozgalomnak: „kimarták”, ahogy a *Bánat* (1931) című vers fogalmazza. Nemcsak nehéz természete és vitakészsége miatt, hogy mindig a marxizmus „legvégső kérdéseit” értelmezte, ahogy a mozgalom egyik vezetője, Sándor Pál⁶ írta. Inkább gondolati önállósága, szuverenitása, a marxi filozófiát javító, reformáló szellemisége miatt. Miközben költészetét alárendelte a mozgalomnak. A *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* kötete (1931) címével is jelzi, hogy osztályharcos, az agitatív célokra is hasznos verseket ír (*Lebukott, Munkások* stb.). Egy ugyanekkor keletkezett irodalompolitikai állásfoglalásban moszkvai kommunista elvtársai azonban úgy jellemzik, mint aki „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat”⁷. A költő megvédi magát – mint a korábban idézett levélrészletből is látszik –, s nemcsak kommunista tevékenységét, személyiségét védelmezi erős önérzettel, hanem költészetének szellemiségét, minőségét is. Indulatosan írja: „...majd szóbaállok velük, ha többes számú alanyhoz többes számú állítmányt tesznek.”⁸ Ezzel együtt: kommunista nézetei, tevékenysége miatt kizárta magát a szellemi életből, ellehetetlenült. Mecénása (Hatvany Lajos) megvonta tőle támogatását, a korábban verseit rendszeresen közlő Népszava bezárult előtte, hasonlóképp a Nyugat is, igaz, ez alapvetően a Babitsot támadó *Tárgyi kritikai tanulmány* (1930) miatt. (Bár mint Illyés Gyulának a *Külvárosi éjrről* [1932] írott kritikája⁹ is mutatja, a Nyugat esztétikájába ne-

hezen illet az agitatív proletárvilágkép, s nem csak Illyés személyes elfogultsága íratta le a bántó és felületes sorokat.)

József Attila eltávolodása a szektás, dogmatikus mozgalomtól kezdetben elvi, filozófiai síkon történik, hisz a kenyértörésre csak 1933 nyarán kerül sor. Ezek a szövegek nem a szakítás szándékával íródtak, hanem a mozgalom alapjának tekintett filozófia és pragmatikum egyes teoretikus és aktuális gyakorlati kérdéseinek újragondolása, megreformálása, jobbá tétele érdekében. József Attila osztozott abban az értelmiségi naivitásban, amely hisz abban, hogy egy dogmatikus és a dogmát a szellemi fegyelem autokratizmusával is fenntartó rendszer megreformálható. A tanok, a marxizmus bizonyos fogalmainak, téziseinek át- és újraértelmezése jelenti a távolodás gesztusát és aktusát, miközben a gondolkodó egyéniség belül akar maradni a mozgalomban, annak ideológiáját vallja, nyelvét beszéli – csak másképp. Ez a másság szinte már a mozgalmi korszak elején megmutatkozik. A *Kassák Lajos 35 verse* (1931) nyelvvezete, gondolkodásmódja a kommunista dogmatizmus merevségével utasítja el a mester avantgárd számozott verseit, és szemére hányja „szolipszizmusát”, hogy nem objektív, hanem „szubjektív realista” – követve a mozgalmi kiátkozó, kiközösítő nyelvi rituálét. A szöveg bizonyos elemei, metaforái azonban már a dogmát (később) belülről fessegető freudi tanokra utalnak.¹⁰ Ez majd az *Egyéniség és valóság* (1932) freudomarxizmusában teljeseedik ki, és jelzi világosan az elválasztó vonalakat. József Attila ezen hírhedt tanulmánya az általa (fő)szerkesztett pártlapban jelent meg. (Ez volt a költő egyetlen lapja.) Azért vált hírhedtté, mert megjelenése miatt a párt saját sajtóorgánumát (Valóság) szüntette meg: „A pártapparátus megtagadta a terjesztését, állást foglalt ellene, s ezzel a lap további sorsa meg volt pecsételve” – írja Sándor Pál.¹¹ A költő korábbi monográfiája, Szabolcsi Miklós így jellemzi az írást: „Ez a szöveg valóban taszító, ijesztő – s nemcsak értetlen kortársai számára. Valóban csak kihívás lenne? Játék és ugratás? Vagy komolyan gondolta? Írásmódja, mondatfűzése végtelenül bonyolult, skolasztikus okoskodások követik egymást. Talán – mint egyes értelmezők sugallják – a kor hivatalos marxizmusát vagy /és a hegeli dialektikát akarta gúnyolni?”¹² Nem hihető, hogy József Attila bárkit is ugratni akart, vagy az volt a szándéka, hogy senki se értse meg, s főleg nem gondolható, hogy a hegeli-marxi dialektikát akarta volna gúnyolni. Csak megírta az akkori Marx-értelmezését.

Az *Egyéniség és valóság*¹³ valóban nehéz olvasmány, s nem a marxi interpretációk miatt (többször idézi a *Gazdasági-filozófiai kéziratokat* és *A tőkét* is). A kortárs olvasót és mozgalmi társait – amint a reflexiókból látható – elborzasztotta (például) az az állítása, miszerint „az emberi test éppúgy materiálisan létezik és éppúgy termelési eszköz”.¹⁴ Pedig József Attila csak Marxot parafrázálta, s egy későbbi írásában, az őt ért támadásokra reflektálva (*Kapitalista tervgazdaság vagy marxista elmélet*, 1933) meg is adja az eredeti forrás pontos lelőhelyét.

Az *Egyéniség és valóság* nemcsak azzal okozott felháborodást, hogy új nyelvvel, fogalomhasználattal, új értelmezői kontextusban szólt bizonyos marxista alaptételekről, hanem a freudizmus nyílt deklarációjával. A költő nemcsak a freudi pszichoanalitikus terápiát ismeri már ekkor (saját tapasztalatból), hanem Freud elméleti írásait is. Igaz, csak egyetlenegyszer hivatkozik Freudra szövegszerűen, s épp itt, a *Totem és tabura*. De valószínűleg még nem is ez volt a kiátkozás igazi oka – bár a freudomarxizmus szovjetunióbeli pozíciói ekkorra már jelentősen meggyengültek¹⁵ –, hanem az a direkt és a mozgalmi gyakorlati életre is vonatkoztatott megállapítása, amely a (mozgalmi) neurózist értelmezi: „A neurotikus egyén vagy orgazmus nélkül kóitál, s így a társadalmi folyamatban pusztán a tár-

sadalmi tárgy szerepét tölti be, vagy csupán libidója van, anélkül, hogy a koituszban technikailag a társadalmi tárgy szerepét játszhatná, s így pusztán társadalmi alany.”¹⁶ József Attila orgazmusértelmezése Wilhelm Reichre¹⁷ vezethető vissza, de Reich elméleti téziséét ráülteti – némiképp direkt módon – a mozgalomra is: „Neurózis és forradalmiság igen sűrűn össze is szövődik.”¹⁸ Nem vitatható, hogy itt a költő önmagára is gondolt (talán elsősorban), saját gondjaira, szexuális problémáira, de hogy a reichi elmélet interpretációját a kommunista mozgalom szempontjából is fontosnak tartotta, azt mutatja a „neurotikus forradalmár” megjelenése *Az ifjúság nemi problémái* (1932) című kritikájában is. Ha kizárták a szovjet prűdériát követő dogmatikus pártból, már ez is elégséges indok lehetett. Pedig József Attila csak a freudi alapokra helyezett modern személyiségről beszélt.

A költő azonban nemcsak teoretikusan, hanem a mozgalom pragmatikájára, szervezeti életére vonatkozóan is korszerűsíteni akart, és szolgálni a munkásságot. Bár nincs arról tudomásunk, hogy József Attila a KMP irányításának deklarált ellenzéke lett volna, az olyan írásai, mint a *Hogy világosabban szóljunk* (1931) kezdetű töredék, s majd az *Egységfront körül* (1933), egyértelműen a szellemi ellenzékeséget, a másképp gondolkodás – adott esetben a történelmi pragmatizmus – pozícióját jelzik.

Az egységfront körül nem egyszerűen a munkásemberek, a mozgalom helyzetével foglalkozik, hanem választ keres arra is, hogy Hitler hatalomra jutása után mit kell tennie a mozgalomnak. Ez a cikk nem annyira teoretikus, mint inkább a gyakorlati szempontokat hangsúlyozza. Elutasítja a kommunista mozgalom centrumában, Moszkvában ekkor még képviselt álláspontot arról, hogy a másik munkáspárt, a szociáldemokrácia fasiszta lenne („szociálfasiszta”), s az egyéneket összefogó egység, az osztálytudat fontosságát hangsúlyozza. (Ezt később visszavonja, mint az *Eszmélet* [1934] híres soraiból is látható: „minek is kell fegyvert veretni / belőled arany öntudat”.) József Attila ezzel a vitacikkével és aktuálpolitikai elemzésével túlmélt a tőrésátháron, hisz nemcsak a KMP belügyeit érintette, hanem nemzetközi dimenzióban is eltérő, ellenzéki álláspontot képviselt. Meg is jött a válasz. Ugyanabban a lapban (Új Harcos, 1933. július) Téglás Ferenc álnéven írt cikkben a párt végképp elhatárolódott, gyakorlatilag kiközösítette: „József Attila esetének veszedelmessége abban áll, hogy ő mint tehetséges költő egy pár proletár tárgyú versével némi tekintélyt szerzett magának baloldali munkások között. Most erre támaszkodva, baloldali mozgalmi frazeológiába burkolva, szociálfasiszta ideológiát árul. [...] József Attila ezzel a cikkével a sz.d. [szociáldemokrata] vezérek ideológiai ügynöke lett a baloldali munkásság között.”¹⁹ A lejárató kampányban, az ellenfél/ellenség ellehetetlenítésének eszközeként és a hitelesség megfosztásaként a kommunista mozgalom legsúlyosabb vádját alkalmazták, hogy a költő szociálfasiszta, ellenséges szociáldemokrata érdekeket szolgál, és egyébként is a mozgalom szempontjából zavaró személyiség („olvasott egy pár igazi és álmarxista könyvet”) és jelentéktelen költő.

József Attila már a kommunista mozgalmon kívül is folytatta reformer, rendszerjobbító törekvéseit. Az 1933 után keletkező ilyen vonatkozású írásaiiban arra keresi a választ, mit rontott el a kommunista mozgalom és ideológia, hogy a fasiszmus rászabadult Európára. Pedig a hitlerizmus berendezkedésének korai szakaszáról van szó, még nem épült ki a hitleri totalitarizmus. A sztalini kommunista totalitáriánus rendszer azonban már működtette elnyomó, megsemmisítő apparátusát. Az ukrainai „kulákok” milliósámmra haltak éhen, a koncepciók perekben – és anélkül – tömegeket végeztek ki, tűntek el nyomtalanul a Gulagokban.²⁰

Miután a kommunisták kiátkozták a „renegátot”, a költő megpróbálkozott egy másik kísérlettel, a másik irányból javítani a munkásság pozícióját. Erről tanúskodnak a *Nemzeti szocializmus* (1933) marxista gondolatokkal, tézisekkel érvelő, de a nemzet eszméjének a nemzetközi munkásmozgalom ideológiájában is helyet követelő mondatok. Mert mint mondja: „A nemzetköziség eszméje [...] megbukott a valóságos élet mindennapi gyakorlatában.”²¹ S nem a két német munkáspárt történelmileg elhibázott és végzetes helyzetértékelését, stratégiáját kárhoztatja, hanem a munkásmozgalom ideológiai felépítményét: „Az egész emberi faj megszervezése, amelyről a nemzetközi szocialisták álmodoztak, nem képzelhető el anélkül, hogy előzőleg a nemzetekre tagolt emberi faj meg ne alkossa a maga benső nemzeti egységeit, amelyek az eddig látszólag nemzeti, de valójában kapitalista állami szervezeteket, e pusztán jogi kereteket ellátják a nemzeti egységre ébredő dolgozó népek korszerű tartalmával.”²² József Attila írása a maga korában nem jelent meg, de láthatóan egy gondolati kísérletről van szó. A szöveg a munkásság „új harcáról” beszél, erős antikapitalista élel, másrészt nincsenek utalások az igazi „nationalsozializmus”-ra sem politikai, sem gazdasági vonatkozásait illetően, s főleg nincsenek antiszemita kitételek. József Attilának ez a vitatott írása egy olyan ideológiai kísérlet, amely visszanyúl a költő korábbi korszakának eszmei hagyatékához, a *Ki a faluba* röpirathoz és a *[Tisztelt Szerkesztőség]* (1930) cikkhez.

József Attila kommunizmuskritikájának és a költő ideológiai ellenzéki pozíciójának dokumentumai az 1934–1935-ös töredékek is. Azok a rövid feljegyzések, amelyek egy része valószínűleg a (lappangó) *Miért nem én?* (1934) fogalmazványainak tekinthetők. Az ezekben megfogalmazódó, a szovjet rendszert és a kommunizmust egy-egy sajátos aspektusból bíráló kritikák azt hivatottak alátámasztani, hogy miért nem őt hívták meg az 1934-es szovjet írókongresszusra, hanem Illyés Gyulát (és Nagy Lajost). Mert mint egy Veres Péternek írott indulatos levél mondja: „Ő a moszkvaiaknak való! Vagy hogy ne túlozzak, nem áll közelebb hozzánk, mint a nácikhoz vagy a bolsevistákhoz.”²³

Az *[E sorok írója]* (1934) kezdetű töredék visszautal a szovjet valóságra, annak gazdasági, szociális, politikai rendszerére és a művészeteket elnyomó kultúrpolitikájára: „És amikor dönteni kell a két tábor [ti. a bolsevisták és a szociáldemokraták] között, nem azért fordít háttal a bolsevistáknak, mert nem hajlandó önént vállalni és kiutalni [sic!] olyan szörnyű szenvedéseket, amilyeneket tizenhét esztendeje napról napra szült a szovjet orosz tetterő a mai, eléggé örömtelen szovjet orosz életért (egy hasonló arányú kapitalista iparosítás sem halmozta volna föl a borzalmaknak azt a tömegét, amely a kommunizmusnak csak a »hősi« korszakát jellemzi) [...] hanem azért, mert a szociáldemokratáknak nincsenek a munkásosztály hősiességébe vetett illúziói.”²⁴ A vereséget, Hitler győzelmét, a fasizmus demokratikus úton való hatalomra juttatását a munkások megtévesztésével, kulturális, ideológiai tájékozatlanságával magyarázza, amit csak a költészet, az irodalom orvosolhatna: „...a munkásosztálynak, amely pártokkal, szakszervezetekkel, szövetkezetekkel, sakk-körökkel és dalárdákkal rendelkezik, nincs költésze, nincs szépirodalma, nincsen szocialista szépirodalom, ami nem jelent kevesebbet, minthogy a nem –”²⁵ A befejezetlen gondolat a munkásság, a „tömegek” megtévesztetőségének s a művészet gyengeségének, hiányának tulajdonítja nemcsak a hitlerizmust, hanem a sztalinizmust is. Ennek filozófia következtetését – és következményét – pedig így fogalmazza meg másutt, ismét Marxra hivatkozva: „Ha egy osztály – a bérmunkásokról van szó – a maga sajátos életérzését nem képes társadalmilag, azaz művészileg kifejezni, akkor erőtlenn

ahhoz, hogy az egész emberiség nevében lépjen föl a történelem dobogójára.”²⁶
[Bevezető, mely borsot tör] (1933–1934)

A kommunizmus ideológiájának és politikai gyakorlatának, a „bolsevizmusnak” rendszerszemléletű kritikáját *A szocializmus bölcselete* fogalmazza meg. A szociáldemokrácia vagy bolsevizmus kérdését József Attila a maga szintjén ekkor már eldöntötte, amit nemcsak a tanulmány, hanem az is mutat, hogy a Szocializmusban, a szociáldemokrata párt elméleti folyóiratában jelent meg az írás (1934. november). A tanulmány marxista alapokon állva és a marxizmussal – magával Marxszal – érvelve történetbölcséleti fejtegetéseket tartalmaz. Az aktuális és legfontosabb kérdést, a fasizmus diadalmas térnyerését a „bolsevizmustól eliszonyodó tömegek” kiábrándultságának következményeként értelmezi. Ennek az is oka, hogy a fasizmus kisajátítja a közösségi létet, a közösségi értékrendet, és szocialistának nevezi magát: „A bolsevizmus maga is a kialakulni akaró öntudat megzavarodásának egyik tüneténe. És tovább terjeszti a zavart elméleti téren, ahogy politikai téren is, az ellenkezőjét éri el annak, amit akart, tudniillik a fasiszta szervezkedéseket indítja útnak.”²⁷ József Attila tehát a fasizmus és a „bolsevizmus” ellenében egy új ideát és annak bölcseletét, az igazi szocializmust körvonalazza, elsősorban a fiatal Marxra hivatkozva, idézve. A szocializmust a proletárdiktatúra – és egyáltalán a diktatúra – eszközeivel felépíteni akaró bolsevizmus ellenében írja: „És ettől elvárja egy olyan emberi öntudat kialakulását, amely nélkül szocialista, kommunista társadalmi rend nem lehetséges. Parancsszóval kényszeríti az embereket arra, hogy önként vállalják társadalmi lényegüket, azt, hogy társadalmi lények.”²⁸ József Attila írása – mint címe is mondja – valóban bölcselet. Nemcsak azért, mert a (marxi) filozófia gondolatrendszerében, logikájával értelmez történelmi folyamatokat, hanem azért is, mert írásának és érvrendszerének központi magja az öntudat és az „osztályöntudat”, éles ellentétet képezve. Utóbbit úgy jellemzi, mint ami a „kiirtott emberi öntudat helyén hajtana ki”.

A kommunizmus ideológiai, elméleti jellegű kritikájának összefoglalását adja élete utolsó évében írott nagy tanulmánya, a *Hegel–Marx–Freud* (1937). József Attilát ismét a szocializmus újraértelmezésének igénye foglalkoztatta, de most már a modern kor adekvát filozófiáját, a freudizmust is bevonva. Az igény történelmi szituáltsága, a fasizmus térhódítása ebben az írásban csak egy helyütt jelenik meg: „Marx azt írja, hogy az emberiség csak olyan feladatokat tűz maga elé, amelyek megoldásához a szükséges feltételek a valóságban jelen vannak – hogy lehet tehát, hogy egy hatvanmillió lakosú állam polgárainak fele a fajtisztaságot látja ma történelmi céljának?”²⁹ (A szöveg egyik töredékében együtt említi Hitlert és Lenint [*Nem szükséges, hogy*], érzékeltetve a totalitarizmus azonos lényegét.)

József Attila nevezetes írása a marxi elmélet korszerűsítésére vállalkozik, s mint látható, alapvetően a freudizmus szemlélete alapján interpretálja, „javítja” a Marxra hagyatkozó ideológiát. A korrekciónak, a szocializmus/kommunizmus újragondolásának történelmi és elméleti szükségességét az a kérdése exponálja, hogy „miért nincs még szocializmus? [...] Csak azt kérdelem, hol csúszott hiba a számításba, hogy lehet ez, hogy az ún. »tárgyi feltételek« megvannak, az alanyiak hiányoznak?”³⁰ József Attila szövege az „alanyiakat” fejtegeti, a társadalmi embert, a maga társadalmi és biológiai meghatározottságában. Láthatóan ez utóbbira fókuszálva. A sok töredékből, fogalmazványból összeálló *Hegel–Marx–Freud* nemcsak egy új teória, hanem egy új társadalomfilozófia igényét és ígértét rejti. Ennek alapja: a freudizmus olyan szintű társadalomértelmező szerepe az „emberi lényeg” értelmezésében (amiről Marx „megfeledkezett”), amely választ adhat a modern társadalom történelmileg is involvált ellentmondásaira.

József Attila gondolatörténeti pályája, ahogy a hithű kommunista szembe fordult hitével és hitet adó közösségével, nem egyedüli a modern kori értelmiség történetében. Csatlakozását a kommunistákhoz nem „Moszkva guruló aranyai” (ahogy egyik kritikusa írta a *Döntsöd a tőkét, ne siránkozz* kötetéről) magyarázzák, hanem alapvetően azok az örök értelmiségi ideák, hogy fel lehet építeni egy humánus, az embereknek igazságot, szabadságot, egyenlőséget biztosító társadalmat. Ezt a megrendítő rögeszmét a kommunista Szovjetunió tovább erősítette, ahogy kifinomult és ravasz politikai és ideológiai manőverekkel magához vonzotta a kapitalista társadalom, a nyugati kultúra számos neves művészt. A nyugati értelmiségnek persze Oroszország már a 19. században is az egzotikum világát jelentette. A Szovjetunió létrejöttével pedig a „nagy társadalmi kísérlet” (ahogy Freud mondta) egzotikus csodáját. Ezt a kíváncsiságot és a baloldali gondolkodás rokonszenvét aknázták ki a szovjet propaganda, amely olyan neves értelmiségieket vonzott és hívott meg a Szovjetunióba, mint G. B. Shaw, André Malraux, Romain Rolland, Henri Barbusse, André Gide és sokan mások.³¹

Az értelmiség egy része persze rövid idő alatt átlátta a kommunizmus embertelenségét, s írta meg leleplező írásait: mint Orwell (*1984*), Koestler (*Sötétség délben*). A becsapott – vagy önmagát becsapó – értelmiség politikatörténeti csapdájának legismertebb példája André Gide pálfordulása, hogy a kommunizmusra korábban szkeptikusan tekintő író hogyan vezették meg, hogy aztán majd megírja nevezetes leleplező művét (*Visszatérés a Szovjetunióból*, 1936–1937).

József Attila sohasem járt a Szovjetunióban. A szegénysorsú, proletár származású költőt is rabul ejtette az illúzió: a kommunizmus ígérete egy humánusabb emberibb társadalomról, amely megszünteti a kapitalizmus ellentmondásait.³² Erről szólnak mozgalmi fogantatású versei, írásai. Amikor szembesül e „humanizmus” antihumanizmusával, embertelenségével, kiábrándul és szembe fordul. Először csak a gyakorlat, a mozgalmi élet primer hibáit, majd a „létező kommunizmus” letéteményesét, a Szovjetuniót bírálja, s végül eljut az ideológiai alapokig is: a marxizmus reformjáig. Korábbi elvtársai ezért „burzsuabérencnek”, renegátnak tartották. Renegátsága kétségkívül tanulságos emberi, értelmiségi történet, sors. Az új, jobb világot ígérő eszmét és annak megvalósítási módját akarta jobbítani, megreformálni. A történelemben a reformigény persze nemcsak új megváltó ideákat, hanem torzszülötteket is szült, amelyekhez ugyancsak értelmiségiek csatlakoztak, megfélemezve a korábbi szörnyetegek szörnyűségeiről. A naivítás, a gonoszság, az értelmiségi nárcizmus bűvöletében.

1933-ban írta József Attila ezeket a sorokat: „S egy jámbor óhaj: – Jó volna, ha a munkások beláthatnák, még mielőtt fasiszta terroristák vernék bika-csökökkel a fejükbe, hogy egymás akcióinak a támogatása minden eszményi pártfegyelemnél előbbrevaló.”³³

JEGYZETEK

¹ BÓKAY Antal, *József Attila: Világosítsd föl*, Irodalomtörténet, 1979/1, 62–70.; 66.

² *József Attila Összes tanulmánya és cikke 1930–1937, I–II.*, szerk. TVERDOTA György, VERES András, L'Harmattan, 2017, 798. A továbbiakban: JAÖTC. József Attila a magyar sajtóból vélhetően tájékozódott a tönkrement modern eszközök kiváltotta mérnökperekről is. Lásd még 819–820.

³ *Uo.*, 1123., lásd még 1128. József Attila egy korábbi Sztálin-beszédből vett gondolatot aktualizált.

⁴ Levél Fábry Zoltánnak, *József Attila levelezése*, s. a. r. STOHL Béla, Osiris, 2006, 371. A továbbiakban: JAL.

⁵ Így hivatkozik Marxra az *Egyéniség és valóságban*: „Marx »Das Kapital«, I.S, 137. Volkausgabe,

Stuttgart, 1914. Ugyancsak német nyelvű kiadást idéz *A Szocializmus bölcselete* lapján. József Attila átlagon felüli marxista műveltségét mutatja könyvtára is. Marx eredeti és fordításban megjelent művei mellett megvoltak a Marxistische Bibliothek sorozatban Lenin alapművei is: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka, Materializmus és empiriokritizmus*.

⁶ SÁNDOR Pál, *Emlékeim = József Attila Emlékkönyv*, Szépirodalmi, 1957 (1990), 320.

⁷ *A Magyar proletáriródalom platformtervezete*, JAÖTC I., 473.

⁸ JAL, 372.

⁹ A kérdésről: N. HORVÁTH Béla, *Nép és nemzet. Illyés Gyula és József Attila*, Nap, 2021, 207–229.

¹⁰ „Az is tudjuk, hogy a művészet emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről – mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemelő múltjából, hozza fel képeit.” JAÖTC I., 369. De ez látható a deklaráltan mozgalmi vers, a *Munkások* (1930) stekelianizmusában vagy a „háló”, „hal” freudiánus metaforák többszöri visszatérésében.

¹¹ SÁNDOR, *i. m.*, 322.

¹² SZABOLCSI Miklós, *Kész a leltár*, Akadémiai, 1998, 161.

¹³ JAÖTC I., 539–568.

¹⁴ *Uo.*, 559.

¹⁵ ERŐS Ferenc, *Pszichoanalízis, freudizmus, freudomarxizmus*, Gondolat, 1986.

¹⁶ JAÖTC I., 555.

¹⁷ REICH, Wilhelm, *Die Funktion des Orgasmus, Zur Psychopathologie und zur Soziologie des Geschlechtslebens*, Leipzig–Wien, International Psychoanalytischer Verlag, 1927.

¹⁸ JAÖTC I., 655.

¹⁹ JAÖTC I.

²⁰ ARENDT, Hannah, *A totalitarizmus gyökerei*, ford. BRAUN Róbert et al, Európa, 1992.

²¹ JAÖTC I. 719.

²² *Uo.*

²³ JAL, 412.

²⁴ JAÖTC II., 768.

²⁵ *Uo.*, 769.

²⁶ JAÖTC II., 795.

²⁷ JAÖTC II. 796.

²⁸ JAÖTC II., 1228–1229.

²⁹ JAÖTC II., 1266.

³⁰ *Uo.*

³¹ A kérdésnek hatalmas szakirodalmi van. Lásd FURET, Françoise, *Egy illúzió múltja. Esszé a 20. század kommunista ideológiájáról*, Európa, 2000; HOLLANDER, Paul, *Politikai zarándokok. Nyugati értelmiségiek utazásai a Szovjetunióba, Kínába és Kubába 1928–1978*, Cserépfalvi, 1996. Illyés Gyula és Nagy Lajos 1934. évi utazásáról: N. HORVÁTH Béla, *Nép és nemzet*, 144–167.

³² Erről szól Czesław MIŁOSZ *A rabul ejtett értelem* (1953) című műve is, amelyben a (később Nobel-díjas) szerző a kommunista tanok modern kori értelmiségi térhódítását az értelmiség reformhivatásával magyarázza, amely a modern kapitalizmus, a nyugati kultúra válságát egy új társadalom felépítésének kontextusában tartotta újra értelmezhetőnek és felülírhatóknak.

³³ JAÖTC I. 654.

KOPÓCS TIBOR, Vertikális integráció I., 1967, tus, golyóstoll, papír, 45x62,5 cm; Vertikális integráció II., 1967, tus, tollrajz, papír, 45x62 cm

